

complex inter-ethnic relations of Khmel'nitsky era, namely the Ukrainian-Jewish relations are considered. The attention is paid to the peculiarities of Ukrainian and Tatar relations during the Liberation War.

The article notes that during the second half of XVII–XVIII centuries, attempted to limit and eventually eliminated Ukrainian autonomy and incorporate those lands into Russia, its government has increasingly strengthened control over the Ukrainian public life, implanted russification, led policies aimed at split in Ukrainian society. Assimilatory orientation ethnic policy of the tsarist led to the formation of a new model of ethno-political relations in the Ukrainian territory while providing a consistent of unifying impact on regional identity of Ukrainian lands.

Key words: ethno-national relations, ethnopolitics, assimilation, Cossack's, society, regional peculiarities.

До редакції надійшла 4.04.2016.

УДК 394

© *Марія Кравчук*
(Київ)

ХУДОЖНІ КАРТИНИ ЯК ЕТНОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО (НА ПРИКЛАДІ ТЕМИ КОЗАЦТВА У ТВОРЧОСТІ ІЛЛІ РЕПІНА)

Розглядається важливість картин художників-реалістів як етнографічних джерел. Проведено загальний аналіз зображального типу етнографічних джерел та визначено місце в них реалістичної картини. Показано науковий потенціал такого виду джерел, зокрема, встановлено його історико-етнографічну цінність. Реалізм другої половини XIX ст. мав велике значення для розвитку української теми в образотворчому мистецтві, фіксації та відображенні миттями народного побуту, української історії та культури. Ілля Юхимович Рєпін – визначний художник, який працював у лоні реалістичної течії і тим самим зробив вагомий вклад в українську культуру. Його твори на тему народного життя українців вирізняються своєю правдивістю та несуть змістовну етнографічну інформацію. Автор розглянув переваги та недоліки картин художників-реалістів як етнографічних джерел, і на прикладі художньої творчості І. Рєпіна, зокрема його робіт на козацьку тематику, продемонстрував специфіку етнографічного матеріалу, який містять у собі такі джерела інформації. Враховуючи тематику образотворчого мистецтва даного періоду, а саме – його звернення до побутових реалій простого українського народу, зокрема, селянства, відображення історії українців, їхньої духовної і матеріальної культури, у статті було доведено, що полотна художників-реалістів цілком можуть становити цінне джерело для етнологічної науки.

Ключові слова: етнографічні джерела, реалізм, образотворче мистецтво XIX ст., Ілля Рєпін, побут українського козатва, запорожці.

Будь-яка галузь наукового знання має свою конкретну систему джерельної бази. Етнографи з метою повного висвітлення певної тематики в рамках свого дослідження залучають все більше нових джерел. Адже без такого звернення до матеріалів інших суміжних наук не можливо дослідити низку актуальних проблем етнографії, що мають міждисциплінарний характер. Враховуючи основну тематику цієї науки – традиційну культуру народу – є потреба у пошуці та залученні нових додаткових джерел, адже часова дистанція між існуванням традиційного суспільства і сьогоднішнім продовжує зростати. Такими, що можуть слугувати за інформативне етнографічне джерело того часу, являються картини, виконані в реалістичному дусі.

Реалістична течія у мистецтві другої половини XIX ст. та її реалізм в мистецтві мали велике значення для розвитку української теми загалом, фіксації та відображення миттями на-

родного побуту, української історії та культури. Таким визначним художником, який працював у лоні реалістичної течії і тим самим зробив вагомий внесок в українську культуру, був І. Рєпін. Його твори на тему народного життя українців вирізняються своєю правдивістю та несуть змістовну етнографічну інформацію.

Творчості І. Рєпіна присвячено чимало праць дослідників. Цьому сприяє наявність широкої джерельної бази, представленої художніми творами митця, його мемуарами, щоденниками, епістолярною спадщиною, в тому числі його знайомих, друзів, рідних. Перші біографічні нариси з'явилися ще за життя художника, наприклад, життєпис І. Рєпіна, що належав перу В. Стасова (1875 р.) [20]. Вагомий внесок у вивчення біографії та творчого шляху І. Рєпіна зробив І. Грабарь – учень художника, мистецтвознавець, який у 1937 р. видав двотомну монографію «Рєпін» (перевидана у 1963–1964 рр.) [7].

Паралельно із написанням повних біографій І. Репіна, ішов і розвиток його часткових біографій, де увага авторів приділялася і вивченню та аналізу окремих граней життєвого та творчого шляху живописця. Насамперед, хотілося б зазначити про наукові розвідки регіонального спрямування, тобто присвячені вивченню зв'язків митця з Україною. До нинішнього часу вийшла фактично єдина фундаментальна робота в даному напрямку – монографія Ю. Белічка [2], де автор спробував висвітлити загалом весь життєвий та творчий шлях художника в Україні. Основна ж кількість наукових розвідок присвячена висвітленню репінських слідів в окремих регіонах України, а особливо на Харківщині. В даному контексті важливими є дослідження Н. Моргунової-Рудницької [15], В. Москвінова [16], С. Лісецького [13], С. Венгловського [4], В. Берліна [2], С. Хаустової [23] та ін. Не залишалися поза дослідницьким об'єктивом і зв'язки митця із Сумщиною [18] та Луганщиною [17].

В наш час сучасники досліджують психологічні, духовно-релігійні аспекти життя та діяльності художника. Прикладом новітнього оригінального підходу до вивчення художньої спадщини І. Репіна є праця харківської дослідниці О. Вовк, яка, серед інших тем, проаналізувала ставлення живописця до сакрального мистецтва, а також особливості висвітлення біографії художника в історіографії другої половини XIX ст. [5].

Незважаючи на вагомий доробок з вивчення життя і творчості І. Репіна, варто відмітити, що етнографічна складова його надбання не досліджена. Зокрема, мало висвітлена інформативність його художніх робіт у плані зображення в них української народної культури, і, в тому числі, козацького побуту, що є цінним етнографічним джерелом.

Етнографія, як і будь яка інша галузь науки, має свій арсенал джерел для вивчення конкретної проблематики в рамках її предмету дослідження. Широке коло питань, яке безпосередньо стосується основного об'єкта аналізу етнографії – народу, вимагає всебічного залучення інструментарію інших суміжних та міждисциплінарних наук. В даному випадку пропонуємо детальніше зупинитись на ролі зображальних джерел в етнографічній науці, зокрема картини художника-реаліста.

Живописна або ж графічна картина дає нам, перш за все, наочність. Це чи не основна її велика перевага. Картина представляє у комплексі ціле народне дійство – чи то святкування, окремий обряд, чи то конкретні побутові сцени з життя. Етногра-

фу полотно художника-реаліста демонструє у всій красі барв та форм народне вбрання, варіативність регіональної традиційної архітектури, розмаїття типів зовнішності самих представників того чи іншого народу та багато іншого.

Встановити придатність картин художників-реалістів в якості особливих джерел та способів фіксації народної культури для етнографічної науки допоможе з'ясування особливостей реалізму як такого. Реалізм (від фр. *realisme*, від лат. *realis* – речовий) – у мистецтві в широкому сенсі – правдиве, об'єктивне, всебічне відображення дійсності специфічними засобами, притаманними видам художньої творчості. Ознаками методу реалізму є достовірність у відтворенні дійсності [9]. Основним принципом роботи художників-реалістів був так званий реалістичний метод – об'єктивне і правдиве зображення дійсності. Митці того часу ґрунтовно ознайолювалися з історією та народною традицією свого народу, намагалися влитися в його середовище та повністю проникнутися звичайним повсякденням, робили ескізи з натури та потім переносили їх у свої картини [6, с. 4].

Показовими в даному випадку є роботи І. Репіна на тему українського козацтва, яка пройшла яскравою лінією через усю його художню творчість. Для того, аби показати наскільки його полотна є важливими як джерела до вивчення культури та побуту козацтва, варто проаналізувати, за яким принципом та в яких умовах вони створювалися. Яскравим відображенням цього є подорож художника 1880 р. по славних місцях Запоріжжя для написання всесвітньо-відомої роботи «Запорожці пишуть листа турецькому султану». І. Репін зацікавився цією темою з історії українського козацтва, почувши розповідь в Абрамцево про лист-відповідь запорожців турецькому султану [18, с. 13]. Художника настільки захопив емоційний дух листа, що він одразу ж взявся за створення ескізу майбутньої картини [25, с. 98].

Взимку 1880 р. І. Репін декілька разів приїздив до Санкт-Петербургу, де зустрічався з відомим істориком М. Костомаровим, до якого звернувся як до знавця української історії за порадою про маршрут своєї майбутньої подорожі. Художник дістав від нього всі необхідні відомості, і сам пізніше згадував, що мандрував «по Днепру, по місцям бывших Запорожских сечей, указанных мне Костомаровым» [26, с. 361]. Також те, наскільки серйозно художник віднісся до збору матеріалів та вивчення побуту і культури українців, свідчать його наступні слова: «Со мною были две прекрасные излюбленные нами

книжки Антоновича и Драгоманова – «История казачества в южнорусских песнях и былинах». Мы зачитывались эпосом Украины» [19, с. 362].

Наступний етап роботи над «Запорожцями» був пов'язаний із збиранням нових матеріалів. Художник розумів, що для втілення цього задуму йому необхідно побувати в Україні та в тих місцях, де жили запорожці, відвідати пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з історією запорозького козацтва [8, с. 12].

Швидше всього, на думку дослідника П. Богуша, маршрут поїздки 1880 р. був такий: Москва – Сіверський Донець (Харківщина) – Дніпро – Кременчук – Дніпровські пороги – Олександрівськ (Запоріжжя) – о. Хортиця – Нікополь – Капулівка – Покровське – Гола Грушівка (Іллінка) – Томаківка – Олександрівськ – Бахчисарай – Керч – Севастополь – Одеса – Київ – Качанівка – Москва [3]. Проте, найбільш цікавою є поїздка І. Рєпіна і В. Серова по Нікопольщині, адже саме тут знаходиться багато пам'яток з історії запорозького козацтва, а також основні Запорозькі Січі.

У Нікополі художник робить замальовки різних запорозьких предметів, що були у нікопольській Свято-Покровській церкві (запорозькі церковні та художні книги, картини, ікони, хоругви, посуд, хрести, предмети побуту – зразки прикладного мистецтва запорожців, церковний і запорозький одяг, медалі, запорозькі гармати, портрети церковних старост-титарів братів Якова та Івана Шиянових та ін.) [3]. У Капулівці, де раніше знаходилась Чортомлицька Січ, художник замальовує могилу отамана І. Сірка й етюди українських селян. У селі Грушівка, що на місці Базавлуцької Січі (Томаківщина), І. Рєпіна зацікавила дерев'яна дзвіниця, а також церква, з яких він також зробив ескізи. В Миколаївці він переносить на папір портрет гетьмана Д. Апостола, його зброю, одяг, булаву, сідло, а також поріг Ненашитець. У Старому Кайдаку замалював скелі над Дніпром і церкву [2, с. 40].

Взагалі багато дала І. Рєпіну поїздка за пороги. Художник безпосередньо вивчав місце дії, що мав зобразити у своїй майбутній картині, й познайомився з прямими нащадками запорожців, яких немало жило по берегах Дніпра. Також цікавим є той факт, що на запорозьких землях художник проводив археологічні розкопки, зокрема І. Рєпін відкопав череп воїна часів Запорозької Січі. Унікальну знахідку можна побачити відразу на декількох картинах майстра [11]. І це ще раз демонструє, наскільки багато уваги художник надавав реалістичному, правдивому зображенню.

У серпні 1880 р. І. Рєпін гостював у Качанівці, в маєтку В. Тарновського. Тарновські походили з старовинного козацького роду, з покоління в покоління збирали українські старожитності, саме в маєтку була чудова збірка портретів гетьманів, українських народних картин, різноманітної зброї (шаблі, пістолі гармати) вбрання, музичні інструменти та різні побутові речі. Саме тут І. Рєпін написав цікавий портрет В. Тарновського (відомий під назвою «Гетьман») в червоному запорозькому жупані XVIII ст.

Збірка власників Качанівки, що нараховувала більше 900 предметів козацької старовини, виявилася справжнім скарбом для І. Рєпіна [3]. Він ретельно вивчав і замальовував гармати, пістолі, старовинні вишивані пояси, гудзики, баклаги, копіював гетьманські портрети. Цінність цих малюнків зараз збільшується, бо збірка В. Тарновського, яка знаходилася в Чернігівському історичному музеї, була дуже сильно пошкоджена під час Другої світової війни. Качанівка була останнім місцем перебування художника в Україні по запланованому ним маршруту.

Картина «Запорожці пишуть листа турецькому султану» стала чи не найкращим творінням художника. Вона є своєрідною енциклопедією козацького вбрання, на якій яскраво передано розмаїття козацького одягу, зброї та військового спорядження. Чудово зображені козацькі жупани, кирея. На картині виділяється козак у червоному жупані з поясом, гаптованим дорогими позолоченими нитками. У декількох варіантах представлені різноманітної форми та кольорів головні убори козаків. Зображено на картині традиційний поясний одяг, при цьому привертає увагу колоритна фігура козака, одягненого в червону з золотою вишивкою безрукавку і такого ж кольору шапку (очевидно, трофеї східного походу) [22, с. 3]. Такого ж плану одяг козака з короткою безрукавкою білого кольору з блакитною вишивкою, візерунок якої нагадує східні мотиви. Статок козака демонструвала рушниця східного типу, оздоблена різьбою та коштовними матеріалами [22, с. 99]. Щодо зброї, то на даному полотні представлені характерні для козаків одиниці вогнепальної зброї – довгі рушниці, «самопали» (пістолі), холодної зброї – клинкова (шабля, кинджал), дерев'яна (спис) та ударна (булава).

Жиркевич, який позував І. Рєпіну для «Запорожців», записав у своєму щоденнику 10 березня 1890 р.: «Я заметил, что Рєпин пользуется для этой картины фотографиями, эскизами, набросками, описаниями. Целый архив служил ему при этом, и нет ни одного предмета в картине, который не был бы исторически верен и обдуман» [14, с. 234].

Нащадки козаків стали колоритними типами даної картини. З цього приводу І. Репін зазначав: «Для «Запорожцев» позировали: профессор-историк Харьковского университета Д.И. Яворницкий (для писаря), В.В. Тарновский (для судьи), для есаула артист Стравинский и б[ольшей] ч[астью] – этюды с неизвестных мне лиц – подходящих как типы» [10]. Можна з впевненістю сказати, що це полотно є величним результатом кропіткої праці майстра над різноманітними етнографічними та історичними джерелами, що надало твору виразної правдивості та етнографічної цінності.

Зазначене дає підстави стверджувати, що картини, виконані в реалістичному дусі, зокрема художні твори І. Репіна на тему козацтва, є своєрідними етнографічними джерелами. Такі роботи містять у собі змістовний матеріал, що стосується історії українців, їх народної культури, а також побуту запорозьких козаків. Більш глибоке визначення інформативності реалістичних картин для етнографії потребує подальшого джерелознавчого аналізу робіт інших художників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берлин В.Д. Приглашение к тайне / В.Д. Берлин. – Х.: Око, 1995. – 128 с.
2. Белічко Ю. Україна в творчості І.Ю. Репіна / Ю. Белічко. – К: Мистецтво, 1963. – 125 с.
3. Богуш П.М. Илья Репин на Никопольщине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bizslovo.org/content/index.php/ru/plavni/136-xviii-xix/55-illya-repin-na-nikopol.html>
4. Венгловський С.А. Ілля Репін: біографічна повість / С.А. Венгловський. – К., 1988. – 233 с.
5. Вовк О.І. Духовно-релігійні пошуки І.Ю. Репіна у дзеркалі сучасної біографістики / О.І. Вовк. – Харків : Сага, 2012. – 289 с.
6. Говдя П. Українське мистецтво другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / П. Говдя. – К., 1964. – 43 с.
7. Грабарь И.Э. Репин: в 2 т. / редкол.: В.Н. Лазарев [и др.]. – М., 1963–1964.
8. Давыдова А.С. «Запорожцы». Картина И.Е. Репина / А.С. Давыдова. – М., 1962. – 123 с.
9. Живопись. Краткий словарь терминов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.biblioteka.ru/slovarZhivopis/151.htm>. – Реализм.
10. И.Е. Репин «Заметки в биографии» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ilyarepin.ru/biografz/>
11. Илья Репин (художник): Почему великий художник Илья Репин так и не вернулся на родину [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://style.rbc.ru/person/2014/10/21/19486/>
12. Итс Р.Ф. Введение в этнографию: Учеб. пособ. / Р.Ф. Итс. – Л., 1991. – 355 с.
13. Лисецкий С.К. По репинским местам / С.К. Лисецкий. – Куйбышев, 1954. – 135 с.
14. Ляковская О.А. Илья Ефимович Репин / О.А. Ляковская. – М.: Искусство, 1962. – 435 с.
15. Моргунова-Рудницкая Н. Илья Репин: Жизнь и творчество / Н. Моргунова-Рудницкая. – М., 1965. – 245 с.
16. Москвинов В. Н. Репин на Харьковщине / В.Н. Москвинов. – Харьков: Харьковское книжное издательство, 1959. – 136 с.
17. Пенаты Репина на Луганщине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sergienko.net/article/show/33_penaty-repina-na-luganshhine-iz-ssylki-httpwwwcitynewsnetua
18. Побожій С.І. Ілля Репін і Сумщина. – Суми: УАБС НБУ, 2009. – 108 с.
19. Репин И.Е. Далекое близкое / И.Е. Репин. – М.: Искусство, 1964. – 324 с.
20. Стасов В.В. Илья Ефимович Репин // Избранные сочинения: В 3-х т. / редкол.: Е.Д. Стасова [и др.]. – М., 1952. – Т. 1.
21. Торонова Е. М. Живопись как предмет междисциплинарного исследования // Вестн. Том. гос. ун-та. Культурология и искусствоведение. – Томск, 2013. – № 2. – С. 79-91.
22. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф.Г. Турченко. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.-Запоріжжя, 2006. – 672 с.
23. Хаустова С.Г. І.Ю. Репін та Слобожанщина / С.Г. Хаустова // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура: зб. наук. ст. за матеріалами конф. – Х., 2000. – С. 114–120.
24. Эпштейн М. И.Е. Репин. «Запорожцы» / М. Эпштейн. – М.: Искусство, 1965. – 65 с.
25. Яворницкий Д. И. Как создавалась картина «Запорожцы» / Д.И. Яворницкий // Художественное наследство. И.Е. Репин. – М.–Л., 1949. – 106 с.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КАРТИНА КАК ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (НА ПРИМЕРЕ ТЕМЫ КАЗАЧЕСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ ИЛЬИ РЕПИНА)

В статье рассматривается важность картин художников-реалистов как этнографических источников. Проведен общий анализ изобразительного типа этнографических источников и определено место в них реалистической картины. Показано научный потенциал такого вида источников, в частности установлено его историко-этнографическую ценность. Реализм второй половины XIX в. имел большое значение для развития украинской темы в изобразительном искусстве, фиксации и отображении художниками народного быта, украинской истории и культуры. Илья Ефимович Репин – выдающийся художник, работавший в лоне реалистического течения и тем самым внес весомый вклад в украинскую культуру. Его произведения на тему народной жизни украинцев отличаются своей правдивостью и несут содержательную этнографическую информацию. Автор рассмотрел преимущества и недостатки картин художников-реалистов как этнографических источников, и на примере художественного творчества И. Репина, в частности, его работ на казацкую тематику, продемонстрировал специфику этнографического материала, который включают в себя такие источники информации. Учитывая тематику изобразительного искусства данного периода, а именно – его обращение к бытовым реалиям простого украинского народа, в частности, крестьянства, отображение истории украинцев, их духовной и материальной культуры, в статье было доказано, что полотна художников-реалистов вполне могут представлять ценный источник для этнологической науки.

Ключевые слова: этнографические источники, реализм, изобразительное искусство XIX в., Илья Репин, быт украинского казацтва, запорожцы.

ART PAINTING AS ETHNOGRAPHIC SOURCES (ON THE EXAMPLE OF COSSACKS TOPIC IN THE WORKS BY ILYA REPIN)

Any branch of scientific knowledge has a specific system of sources. Ethnography, as a relatively young science, today for complete coverage of specific topics within it to try research attracts more new sources. Without such treatment to other related material sciences is not possible to explore important issues in ethnography, which are interdisciplinary.

Given the central themes of science - the traditional culture of the people – is the need for searching and attracting new additional sources, as temporal distance between the existence of a traditional society and present continues to grow. Those that can serve as an informative source of ethnographic last time a picture is executed in a realistic manner. They include accuracy, truthfulness and historicity image of typical characters in typical circumstances.

In the article was considered the importance of a realist paintings of ethnographic sources. Was conducted a general analysis of figurative type of ethnographic sources and determined there a place of realistic picture. Displaying scientific potential of this type of sources including set it's historical and ethnographic value.

The realism of the late nineteenth century had the great importance for the development of Ukrainian themes in art, recording and displaying by artists the national life, Ukrainian history and culture. Ilya Repin – a prominent artist who worked in the bosom realistic flow and thus made a significant contribution to Ukrainian culture. His works on the topic of Ukrainian national life include it's truthfulness and carry substantial ethnographic information. The author considered the advantages and disadvantages of a realist paintings as ethnographic sources, and on the example of art Ilya Repin, including his work on Cossacks topic, demonstrated specificity of ethnographic material that includes such sources.

Subject of research is scientific potential of the Repin's artwork as ethnographic sources of Ukrainian Ethnography. The purpose of this article is to show the scientific potential of realist paintings as ethnographic sources on the art of Ilya Repin. These objective and subject of investigation necessitated the following research objectives: to isolate in the classification of ethnographic sources Figurative importance of such sources, namely the realistic picture; identify realistic tendencies of Ukrainian art of the late nineteenth century; explore the principles of image I. Repin Ukrainian folk culture in his works on Cossack themes; find out on the example of I. Repin's artistic activity scientific potential realistic picture as ethnographic sources.

On the example of art by Ilya Repin, in particular his work on the theme of the Cossack, conducted a general analysis visual type of ethnographic sources and determine their scientific potential, historical and ethnographic value.

Key words: ethnographic sources, realism, art of the XIX century, Ilya Repin, the life of the Ukrainian Cossacks, the Zaporozhian Cossacks.

До редакції надійшла 30.03.2016.

УДК 94 (477) «XIX»

© Катерина Нагайко
(Переяслав-Хмельницький)

МОВНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ ЯК РЕАКЦІЯ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В СЕРЕДОВИЩІ СТАРОЇ КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ

У другій половині XIX ст. українська мова, як ключовий фактор національної само ідентифікації, виступила об'єктом заборон з боку імперської влади. Царський уряд вдався до офіційних приписів та розпоряджень з метою унеможливити розповсюдження українського друкованого слова. На тлі суспільно-політичної ситуації діяльність українофільських організацій співвідносилась з сепаратизмом. Їх діячів переслідували, арештовували, відправляли на заслання. Зазначені процеси мали потужну передтечу в особі плеяди визначних представників наукової еліти, що визнавала українську мову та культуру самостійним та самодостатнім національним продуктом.

У статті розглядаються аспекти формування національної ідеї в середовищі Старої Київської громади (далі – СКГ) на тлі офіційної мовної політики російського уряду. Показано реакцію влади на пошкваллення національної свідомості українського народу, яке відбувалося завдяки педагогічно-просвітницькій та культурно-науковій роботі українофільської інтелігенції. Важливою віхою у цьому процесі стала діяльність СКГ. Її представники активно підтримували та поширювали українофільські ініціативи в освіті, науці та культурі. Реакцією на цю ситуацію стала поява документів, що забороняли використання української мови з метою просвітництва. Часи Валуєвського циркуляру та Емського указу були одними з найскладніших для розвитку української культури та суспільної думки.

У тексті публікації наводиться значна частина цитат з тематичних документів, тверджень науковців, що стосуються стану розвитку української мови у XIX ст. Автором доводиться ключова позиція про те, що українська мова виступала, як основний чинник формування національної ідеї, що відстоювалась на культурному та реалізувалась на політичному ґрунті.

Ключові слова: Стара Київська Громада, українська мова, національна ідея, ідентичність, політика царизму, документ.

...пока на южнорусском языке не будут сообщаться знания, пока этот язык не сделается проводником общечеловеческой образованности, до тех пор все наши писания на этом языке – блестящий пустоцвет.

М. Костомаров¹.

Мова – це ознака, за якою визначають існування окремого народу, самостійності держави. За допомогою мови нація може повірити у власні сили, виявити свою ідентичність, виокремитись серед інших. У передмові В. Шандри до збірки документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)»

зазначається теза про те, що у конструюванні української нації її творці вважали спільність культури і мови наріжним каменем, суттєвою ознакою повноцінної характеристики народу [24, с. XVIII].

У вітчизняній історіографії питання мовної політики неодноразово ставало предметом уваги провідних дослідників національного руху XIX ст. Зокрема, окремі сюжети висвітлені в монографічних працях А. Катренка, Л. Іванової, Р. Іванченко, В. Сарбея, О. Доніка та ін. [6; 8; 9; 11; 22].

Слід відмітити, що по відношенню до українського націєтворення питання мовного фактору присутнє у західній історіографії у розумінні його важливого політичного контексту. Так, за схемою чеського історика М. Гроха, визначено три фази розвитку українського національного

¹ Костомаров М. О преподавании на южнорусском языке / М. Костомаров // Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 309.